Vlaanderen
verbeelding werkt

‘We moeten verbinden in plaats van scheiden’

MEER INSPIRATIE OP WEG NAAR BESTEMMING ERFGOED

TOERISME VLAANDEREN

Agentschap Onroerend Erfgoed

Een gesprek met de plek is altijd polyfoon.

Dat bewees de conferentie “Bestemming Erfgoed” ten voeten uit. Op 23 en 24 oktober 2023 lieten professionals uit toerisme, erfgoed en cultuur hun stem horen over dit boeiende thema. Het meerstemmige gesprek leverde waardevolle inspiratie op voor al wie stappen wil zetten met een eigen erfgoedproject.

“L’inspiration, c’est de travailler tous les jours” schreef Charles Baudelaire. Inspiratie is geen eendagsvlieg. Het congres “Bestemming Erfgoed” was een lanceerplatform om elke dag opnieuw innovatief aan de slag te gaan.

Dit boeiende boekje helpt jou daarbij. Je maakt kennis met zes begeesterende projecten, die op hun eigen manier het evenwicht bewaren tussen het erfgoed, de meerwaarde voor de bewoner en de beleving van de bezoeker.

Tap uit deze verhalen de brandstof die jij nodig hebt om mee te bouwen aan het erfgoed van morgen. Of zoals een van de experts het uitdrukt: om te verbinden in plaats van te scheiden.

Ik wens jou veel leesplezier. En een voorspoedige reis naar Bestemming Erfgoed.

PETER DE WILDE
administrateur-generaal
Agentschap Onroerend Erfgoed
administrateur-generaal
Toerisme Vlaanderen

Inhoud

DOMEINOVERSCHRIJDEND SAMENWERKEN IN CENTRUM AGRARISCHE GESCHIEDENIS
interview met Yves Segers **4**

DE INTERDISCIPLINAIRE AANPAK VAN UNESCO GEOPARK SCHELDE DELTA
interview met Gitte de Vries **8**

DE HOLISTISCHE BENADERING VAN HET JENEVERMUSEUM
interview met Davy Jacobs **12**

PARNASSUS: EEN SOCIAAL PROJECT IN EEN FRANCISKANENKERK
interview met Sien Vleeschouwers **16**

DE SINT-MAGDALENAKERK ALS ONROEREND ERFGOED VOOR IEDEREEN
interview met Koen Dekorte **22**

HET ANTWOORD VAN ERFGOED OP DE GROTE LEVENSVRAAG
interview met Tamara Ingels **26**

DX

“DE EVOLUTIE VAN ERFGOED IS VAAK DE GARANTIE OM HET IN LEVEN TE HOUDEN”

DOMEINOVERSCHRIJDEND SAMENWERKEN IN HET CENTRUM AGRARISCHE GESCHIEDENIS

YVES SEGERS
coördinator CAG

Het Centrum Agrarische Geschiedenis is – zoals de naam al zegt – een kenniscentrum voor het agrarische erfgoed in Vlaanderen en Brussel. CAG wil de geschiedenis en het erfgoed van landbouw, voeding en landelijk leven bestuderen, bewaren en toegankelijk maken.

De zin hierboven bevat de woorden “bestuderen” en “erfgoed”, en dat is zo interessant aan de werking van CAG, zegt Yves Segers. De hoogleraar Rurale Geschiedenis aan de KU Leuven is coördinator van CAG. Hij leidt het team, schuift nieuwe projectideeën naar voor en verzorgt de netwerking.

We groeien naar elkaar toe

“Het werkt heel kruisbestuivend om een fundamenteel wetenschappelijke activiteit te combineren met een erfgoedwerking. Het laat ons toe om wetenschappelijk onderzoek laagdrempelig door te vertalen naar een breed publiek. Dat is niet vanzelfsprekend, maar ik vind die doorstroming heel belangrijk.

De voorbije vijf jaar was er bijvoorbeeld het “Floodplainscapes” project, waarbij we de ontwikkeling onderzoeken van de valleilandschappen van Gete, Demer en Dijle. Dat is een wetenschappelijk project van drie onderzoeksgroepen van KU Leuven (Archeologie, Geografie en Geschiedenis) dat verloopt in nauwe

samenwerking met andere stakeholders, waaronder het agentschap Onroerend Erfgoed. Er is een wetenschappelijke onderbouw, maar door er culturele publieksprojecten aan te koppelen mikken we tevens op een breed publiek, zoals de lokale bevolking. Het is boeiend om die twee dimensies samen te brengen."

Dat denken voorbij de hokjes was ook een insteek van de Erfgoedconferentie van oktober 2023. Hoe kunnen verschillende domeinen naar elkaar toegroeien en elkaar op die manier versterken? Bij CAG is die bereidheid en openheid sterk aanwezig, zegt Yves Segers.

"We werken graag samen met anderen. Wij zijn ooit opgericht als een organisatie die de landbouw- en voedingssector moest ondersteunen en warm maken voor dat agrarisch en culinair erfgoed. Wij zijn van bij het begin gewoon geweest om partnerschappen te zoeken en allianties te sluiten. Op de conferentie heb ik gemerkt dat we meer naar elkaar toegroeien in methodieken, in de link met het publiek en in het vertellen van onze verhalen. Ik hoop dat er een moment komt dat het erfgoedbeleid in Vlaanderen een geïntegreerde en integrale benadering ontwikkelt.

Ook in de benadering van specifieke doelgroepen werken we domeinoverschrijdend. Neem bijvoorbeeld ons nieuwe speerpuntproject "Schatten uit de Keuken". Daarin vragen we de restaurantsector, culinaire recensenten en restaurant- en hotelscholen wat zij beschikbaar hebben aan erfgoed, zoals archief, documentatie en objecten. We willen daar onderzoek rond doen in de toekomst. Een paar jaar geleden inventariseerden wij reeds – op vraag van de familie – het complete archief van sterrenrestaurant Comme Chez Soi in Brussel. Dat was vernieuwend, want in de Belgische archieven vind je nauwelijks iets van een restaurant. Maar als wij het niet doen, wie doet het dan wel? Wie zal dan het materiële en immateriële culinaire erfgoed vastleggen en bewaren voor de toekomst?"

Elke week bellen de kranten

"De geschiedenis is het heden, gezien door de toekomst" schreef de Nederlandse auteur Godfried Bomans. In dat heden zijn de landbouwers niet weg te slaan. De hele problematiek rond boeren en landbouw staat in het brandpunt van de actualiteit, zowel op positieve als negatieve manier. CAG surft mee op die interesse, legt zijn coördinator uit.

"De jongste twee, drie jaar hebben we stevige sprongen gemaakt als het gaat over communicatie en aandacht in de media. Begin dit jaar stuurden we een persbericht uit om historische duiding te geven rond de vele boerenbetogingen, met als boodschap: "wist je dat er in de jaren 1930 ook al boerenbetogingen waren? Wil je meer weten, neem dan contact op met ons." Zo kon ik het boerenverhaal vertellen op de radio en in De Standaard, De Morgen en Het Laatste Nieuws. Die aandacht rendeert na verloop van tijd. Nu krijgen we bijna elke week een vraag van een krant of een ander medium. Deze week ging het over de varkensoverschotten die China niet meer wil importeren. De week ervoor kreeg ik een vraag over onze broodcultuur.

Die eetcultuur is altijd een insteek geweest voor onze publieksactiviteiten. Relatief weinig mensen zijn meteen geïnteresseerd in de boer en de boerderij, maar iedereen is wel geïnteresseerd in ons eten en drinken. Langs die kleine omweg kan je het verhaal van het platteland en het landbouwleven ook vertellen.

Ook voor onze publieksactiviteiten proberen we leuke insteken te vinden om het agrarische en culinaire erfgoed onder de aandacht te brengen. Zo deden we in de vorige beleidsperiode een koepelproject over koffie, want dat is een toegankelijk en herkenbaar thema en koffiebars zijn hip. Het eerste thema in deze beleidsperiode is "Lievelingskost". Dan vragen we aan de Vlamingen wat hun lievelingseten is. Je voelt dan meteen de bereidheid om met ons samen te werken. Radio 1 vindt het bijvoorbeeld een fantastisch idee."

Tradities en praktijken mogen evolueren

Je las het in de inleiding: CAG wil het erfgoed van landbouw en voeding bestuderen en bewaren. Hoe gaat het centrum daarbij te werk?

"Wij gaan ervan uit dat erfgoed dynamisch is. Het is altijd in beweging en in evolutie, en dat is in veel gevallen ook wenselijk. Daar worden we in het immateriële erfgoed vaak mee geconfronteerd. Bepaalde erfgoedgemeenschappen zien hun traditie bedreigd omwille van dierenwelzijn. In Geraardsbergen mogen ze geen levende visjes meer drinken en van trekpaarden mag men de staart niet meer couperen. Maar de kans is heel groot dat dit in het verleden ook op een andere manier verliep. Er zit een evolutie in deze tradities, die zich aanpast aan wat de samenleving aanvaardt of niet. Je kan je verzetten tegen deze evolutie, maar dat is niet verstandig. Tradities en praktijken mogen evolueren, dat is vaak de garantie om het in leven te houden.

Dat geldt ook voor onroerend erfgoed, zoals landschappen en gebouwen. Neem nu bijvoorbeeld ons onderzoek rond riviervalleien en valleilandschappen. Als je kijkt naar het verleden, dan merk je dat de samenleving steeds andere functies gaf aan rivier, landschap en vallei. En we kunnen vandaag wel zeggen: "hoe dom was het om dat moeras te draineren en de rivier recht te trekken". Maar dat waren de inzichten van toen, en wat de samenleving toen vooropstelde. Vandaag verwachten we andere dingen, en dan stel je de aanpak bij.

Ik ben er zeker van dat binnen dertig jaar vragen gesteld zullen worden bij de manier waarop wij nu aan natuurherstel en landschapsherstel doen. Je maakt altijd keuzes met het blikveld van vandaag, ook wat ons onroerend erfgoed betreft. Neem nu bijvoorbeeld het huis waarin ik woon. Dat is een zuidkempense-noordhagelandse langgevelhoeve. Dat was vroeger een vakwerkhoeve, die eind 19de eeuw is dichtgemetseld en intussen drie keer is gerenoveerd, telkens volgens de actuele normen, maar met respect voor de ziel van het gebouw. Als dat niet had gekund, dat was dit stukje onroerend erfgoed al afgebroken."

TIPS

Ga je zelf aan de slag met erfgoed? 3 tips van Yves Segers

1. Samen doen is heel belangrijk. Praat. Zoek draagvlak. Wees enthousiast. Draag goesting uit. Wees ambitieus. In de culturele erfgoedsector zijn we eigenlijk niet ambitieus genoeg, ook internationaal.
2. Netwerk. Alles wordt complexer, maar je kan niet alles zelf weten of zelf in huis hebben aan mensen en middelen. Dan zijn je connecties heel belangrijk. Bij welke ambassadeurs kan je terecht als je iets wil realiseren?
3. Wees zelf dienstbaar. Alleen dan kan je succesvol zijn met punt 1 en 2 hierboven.

“DE VRAAG DIE ER TOE DOET IS: WAT LATEN WE ACHTER?”

DE INTERDISCIPLINAIRE AANPAK VAN UNESCO GEOPARK SCHELDE DELTA

De Vlaams-Nederlandse Scheldedelta is een grensoverschrijdend estuarium, een gebied waar de getijden van de Noordzee duwen en trekken aan de loop van de Schelde, en waar zout water overloopt in zoet water.

Dat uitgestrekte stroomgebied – 5.500 km² groot, verspreid over 2 landen, 5 provincies en 61 partnergemeenten, en bevolkt met 1,5 miljoen inwoners – is zo uniek, dat het door Unesco wordt erkend als Geopark. Dat label – vergelijk het met een Michelinster – opent deuren naar internationale aandacht en wetenschappelijk onderzoek, naar regionale profilering en naar een nieuwe dimensie in het toeristisch en recreatief aanbod.

Hier komen tal van partners en verhaallijnen samen, over landschap, erfgoed, toerisme en gastronomie. Het bundelen van de krachten is dan ook de rode draad doorheen het interview met Gitte de Vries, projectleider van het Geopark vanuit de provincie Antwerpen.

GITTE DE VRIES
Projectleider Unesco Geopark Schelde Delta

Samen nadenken — op de Vrijbuiter

"In het Unesco Geopark Schelde Delta zijn we sterk in het interdisciplinaire. Ik geloof in het uitnodigen van niet alleen de usual suspects, maar van een atypische partij. Je moet de lege stoel vullen, je dient jezelf af te vragen: wie is er niet aanwezig? Wie zit er niet in je klassieke spectrum? Als je een complex probleem niet alleen kan oplossen, dan moet je een zogenaamde vitale coalitie maken, waarin schijnbaar tegenstrijdige partners goed samenwerken en hun doelen bereiken.

In ons werkveld wordt nog te sterk gekeken naar de usual suspects. We zoeken partnerschappen met partijen die we kennen. Maar het is zeker even nuttig om out of the box te denken, en nieuwe samenwerkingsverbanden aan te gaan. Je dient uit je discipline te breken.

Als wij mensen uitnodigen om een halve dag na te denken over samenwerking in het Unesco Geopark Schelde Delta, dan nodigen we hen uit op bijvoorbeeld varend ergoed als De Vrijbuiter. Dat is een tjalk, een platte rivierboot die duurzaam vaart, CO2-neutraal. Mensen samenbrengen op zo'n schip is heel verbindend. Het is een plek die perfect samengaat met het topic, namelijk de Schelde. Die setting helpt.

Zo heb ik op De Vrijbuiter bijvoorbeeld een workshop georganiseerd rond een ecoleersysteem. Ik heb verschillende partijen samengebracht: mensen van De Schorre, van een sociale economie-organisatie, van de toeristische dienst, van de scholen in de streek – alles samen zo'n twaalf mensen uit verschillende disciplines. In elke discipline zitten kansen die je moet toelaten. Je creëert eye openers, je daagt mensen uit om nieuwe verbanden te zien. Die aanpak kan ook bij de erfgoedsector interessant zijn, omdat je daar zoveel mooie aanknopingspunten hebt naar andere disciplines toe."

Een eigen plekje — in de Efteling

"Dat domeinoverschrijdend denken hanteren we ook in de benadering van onze doelgroepen. Want wie is die doelgroep voor Geopark Schelde Delta? De zogenaamde "geotoerist", bestaat die eigenlijk wel? Kunnen wij iemand die in het Mullertal Global Geopark gaat wandelen overtuigen om ook het Geopark Schelde Delta op zijn planning te zetten? Dat is een mooi voorbeeld van grensoverschrijdende samenwerking. Samen gaan we op zoek naar profielen die op elkaar lijken. Dat hanteren van diezelfde profielen kan ook voor erfgoed.

In dat verband is het ook zo boeiend om te praten met de mensen van Tomorrowland. Die zijn heel sterk in community building, in het samenbrengen van totaal verschillende mensen uit alle delen van de wereld rond één gedeeld thema. Je kan ook elkaars doelgroepen aanspreken, door inhoud te delen. Als het verhaal en de context kloppen, is er veel mogelijk door niet-evidente koppelingen te maken.

Want evident is het inderdaad niet. Als je rond een topic begint samen te werken, dan duurt het gemiddeld twee jaar voor je dezelfde taal spreekt. Voor je elkaar goed begrijpt, en elkaars terminologie overneemt. En wanneer iedereen zijn belangen voor een stukje moet loslaten, dan voel je dat wringen.

Daarom is een interdisciplinaire aanpak een kwestie van blijven vragen stellen, blijven nadenken, blijven discussiëren. Iedereen is een aandeelhouder in wat je samen probeert te bereiken. Bij Unesco Geopark Schelde Delta willen alle partijen hetzelfde: een reconnectie met de plek, een streven naar verbinding met het verleden. Dat willen de partners in erfgoed, dat willen de partners in toerisme, dat willen de partners in cultuur. Jij bent nu bezig met de plek, maar gisteren was hier iets anders en morgen zal er alweer iets anders zijn. Je bent met je werking een stip in een tijdlijn. En de vraag die er dan toe doet is: wat laten we achter?"

Ga je zelf aan de slag met erfgoed? 3 tips van Gitte de Vries

1. Nodig niet alleen de vanzelfsprekende partners uit, maar betrek ook atypische partijen om nieuwe perspectieven te ontdekken.
2. Creëer inspirerende en relevante settings voor samenwerking. Organiseer workshops op locaties die aansluiten bij je thema om verbinding en creativiteit te stimuleren.
3. Werk ook grensoverschrijdend op het vlak van doelgroepbenadering. Deel elkaars content om elkaars doelgroepen te bereiken.

TIPS

“ONROEREND, ROEREND EN IMMATERIEEL: VOOR ONS IS DAT ONZE NATUURLIJKE HABITAT”

DE HOLISTISCHE BENADERING VAN HET JENEVERMUSEUM

DAVY JACOBS
directeur

De naam zegt het al: het Jenevermuseum zet het Belgische jenevervakmanschap in de schijnwerpers. Dat ambacht heeft meer impact dan je op het eerste gezicht vermoedt. Jenever en de kunst van het distilleren beïnvloeden al meer dan 500 jaar ons socio-economisch en cultureel leven. Als kennisknooppunt verbindt het Jenevermuseum alle verhalen, getuigenissen en objecten van dat halve millennium met bezoekers, erfgoedgemeenschappen en andere collectiegebruikers.

Davy Jacobs is al twintig jaar directeur van het Jenevermuseum. Hij heeft het museum zien evolueren op het vlak van onroerend erfgoed, roerend erfgoed en immaterieel erfgoed. Ook al is het museum relatief jong, het dient zichzelf continu opnieuw uit te vinden. Jenever is een niche, wat innovatie cruciaal maakt om zowel huidige als toekomstige doelgroepen te bereiken.

Jezelf heruitvinden in al je activiteiten is prima, maar het houdt ook een risico in. Hoe blijf je dicht bij je bron, hoe blijf je trouw aan je DNA? De directeur weet het antwoord.

DRINKT ALLEN
JENEVER!

Hoe bereikt het Jenevermuseum zijn doelgroepen?

Het Jenevermuseum kampt met een grote uitdaging: er zijn steeds minder mensen die weten wat jenever is. In het beste geval weten jonge mensen dat vader, grootvader of zelfs overgrootvader graag zo'n glaasje dronk. De uitdaging bestaat er dus in om betrokkenheid, een persoonlijk aanknopingspunt of een link met de actualiteit te creëren, en zo interesse te wekken bij het doelpubliek. En dat zonder het mantra in de storytelling te vergeten: jenever is het beginpunt of het eindpunt van elk verhaal.

Enkele jaren terug werden bezoekersprofielen gedefinieerd. Het Jenevermuseum waakt erover dat voor elk van deze profielen de nodige activiteiten worden ontwikkeld.

- **de actieve ontspanner**, die houdt van lekker eten en shoppen, maar ook iets van de lokale geschiedenis en gastronomie wil meepikken. Dit zijn vaak gezinnen met kinderen – en dan vooral de ouders, uiteraard – maar ook vriendengroepen.
- **de cultuurtoerist en de erfgoedliefhebbers**. Mensen met een museumpas, van OKV en Herita krijgen korting in het museum. Iets meer niche, maar wel belangrijk.
- **de foodie**, uiteraard. Fijnproevers die houden van de lokale gastronomie en van de betere spirits. Daarvoor haakt het museum vaak zijn wagonnetje aan andere projecten.
- **de jenever-ambassadeur**. Deze mensen zijn echt met jenever bezig, en koesteren sympathie voor het product in al zijn aspecten. Hieronder valt de vriendenvereniging van het museum, net als jeneverproducenten in België en Nederland, waarmee het museum heel goede contacten onderhoudt.

Elk bezoek eindigt – met een borreltje

"In alles wat wij doen is jenever het beginpunt of het eindpunt. In dat brede perspectief kunnen veel interessante topics aan bod komen, zowel in tijdelijke tentoonstellingen als in evenementiële acties. Zo ging een van onze meest succesvolle tentoonstellingen over de geschiedenis van de flipperkast. Dat gaat dan over de context waarin jenever wordt geconsumeerd, namelijk de cafécultuur.

We organiseren ook jazzconcerten. We zoeken dan een muzikale insteek, die samenhangt met rustig genieten, appreciatie, vakmanschap. Dat vakmanschap schuiven we in al onze projecten naar voren, dat loopt ook als een rode draad doorheen onze werking, ook in alle niveaus van het erfgoed: onroerend, roerend en immaterieel. We zijn gevestigd in een gerenoveerde stokerij, daarin staat een stookinstallatie en via oude originele recepturen laten we het vakmanschap herleven.

Dat is uiteraard een van onze grote troeven: je kan dat vakmanschap proeven. Elk bezoek eindigt hier met een borreltje. Gelukkig hebben we tegenwoordig ook non-alcoholische alternatieven, die volwaardige, kwaliteitsvolle distillaten zijn. Zo brengen we niet alleen het vakmanschap naar voren, maar ook innovatie en variatie."

Al 40 jaar bezig met – immaterieel erfgoed

Onroerend, roerend, immaterieel – zelden worden deze drie woorden zo samen met elkaar vermeld. Het Jenevermuseum hanteert echt een holistische benadering van alle soorten erfgoed.

"Voor ons is dat onze natuurlijke habitat. De bescherming van de site was de katalysator voor onze werking hier in Hasselt. Mijn voorgangers wilden dat jenevererfgoed beschermen en er een hele museale werking rond uitbouwen. Onze stokerijsite was het eerste industrieel archeologisch monument in Vlaanderen dat als onroerend erfgoed beschermd werd. Dertig jaar later is ook nog onze stookinstallatie beschermd, als "onroerend door bestemming".

De hele werking binnen ons gebouw en de stookinstallatie, dat is roerend erfgoed. We hebben een collectie

van om en bij de 30.000 objecten, van grote stookketels tot kleine flessenetiketten.

De laatste jaren is het immateriële erfgoed in opmars: tradities, rituelen, vakmanschap. Maar wij zijn daar al veertig jaar mee bezig! Zo hebben we al van in het begin een meester-stoker in dienst, die met de machines kan werken.

Dat vond ik zo interessant op het Erfgoedcongres van oktober 2023. Alle mensen die met erfgoed bezig zijn – onroerend, roerend en immaterieel – bliezen daar verzamelen, samen met de toeristische sector. Want het Jenevermuseum is uiteraard ook een grote toeristische trekpleister. Alles kwam daar samen. Op Vlaams niveau is dat misschien opgesplitst, maar er is een sterk verband tussen al deze domeinen. Op zo'n congres kunnen alle experts elkaar ontmoeten en informeren waarover ze bezig zijn.

Op lokaal niveau gebeurt dat eigenlijk al heel organisch. Bovenlokaal, op Vlaams niveau, zal dat gebeuren indien het gestimuleerd wordt, zoals op het congres. Die spontane kruisbestuiving vind ik heel waardevol."

Circulariteit van – 3 eeuwen oud

Het lijkt een fait divers, maar het is toch belangrijk om te vermelden. Het Jenevermuseum plaatst binnenkort zonnepanelen. De versoepeling van de wetgeving rond beschermde onroerend erfgoedsites maakt die duurzame ingreep mogelijk, en dat was twintig jaar geleden nog ondenkbaar. Op welke andere manieren is het museum duurzaam bezig?

"Ecologische duurzaamheid staat al jaren op onze agenda. Wij recupereren zoveel mogelijk het tentoonstellingsmateriaal in onze museumwerking. We doen mee met horeca-acties die duurzaamheid als thema hebben. Als er events zijn, dan werken we met recycleerbare materialen.

Langs de andere kant zetten we ons ook in voor meer duurzaamheid op sociaal vlak. Bevolkingsgroepen die het wat moeilijker hebben, krijgen speciale tarieven. De vakkennis van onze stoker doorgeven valt daar ook onder. Vijf jaar geleden ging onze eerste stoker op pensioen. Toen hebben we een meester-leerling-traject opgezet om die kennis te bewaren, niet alleen schriftelijk, maar ook op video. Dat is een duurzame borging van kennis en vaardigheden.

Duurzaamheid zit ook in ons 19de-eeuws stookproces, wat niet vanzelfsprekend is. We kopen lokale granen aan. We onderzoeken of de reiniging van onze installaties met regenwater kan. En er is de kwestie van ons restproduct. Wanneer je jenever maakt, blijft draf of spoeling over. Dat is een natuurlijk product, dat interessant is als veevoeder. Dat kwam vroeger in een soort van circulair systeem terecht: het afvalproduct gaat naar de boeren als veevoeder, dat vee produceert mest, die mest werd gebruikt om de akkers te cultiveren waarop het graan groeit, waarmee je jenever maakt. Die circulariteit van driehonderd jaar oud werkt dus nog steeds."

TIPS

Ga je zelf aan de slag met erfgoed? 3 tips van Davy Jacobs

1. Aarzel niet om collega's in de sector aan te spreken. De museumsector en de erfgoedsector zijn allebei kleine, flexibele wereldjes. Je leert heel snel andere mensen kennen, en je kan elkaar echt helpen.
2. Werk interdisciplinair. Leg contact met sectoren die wat verder van jou af liggen zoals het onderwijs of welzijn. Zo kan je echt mooie projecten opzetten, zoals wij bijvoorbeeld doen met de hogescholen en de universiteit in Hasselt.
3. Blijf trouw aan je kernidentiteit. Creëer een centraal thema dat in al je activiteiten terugkomt, als beginpunt of als eindpunt. Zo breng je een consistent verhaal, ook als je innoveert.

“LOST JE PROJECT GEEN PROBLEEM OP VAN DE OMGEVING, DAN GAAT HET NIET LUKKEN”

PARNASSUS: EEN SOCIAAL PROJECT IN EEN FRANCISKANENKERK

Parnassus is een bekend concept in Gent en omstreken. Het project heeft zichzelf op relatief korte tijd helemaal op de kaart gezet. In Parnassus – een sociaal tewerkstellingsproject van vzw Ateljee – kan je genieten van een gezonde lunch in een uniek decor: het neobarokke interieur van een Franciskanenkerk.

SIEN VLEESCHOUWERS
horecamanager Parnassus

Tussen de Toscaanse kapitelen en casementen kan je proeven van gerechten zoals buccatini met rode pesto of juicy veganballetjes in peper-champignonsaus. Zo sluit het project mooi aan bij de zorgzame taken die de franciscanen – in navolging van Franciscus van Assisi – eerder vanop deze site uitoefenden. Parnassus is dus echt een project dat de ziel van de plek respecteert.

Mensen die sociaal zwakker staan eten in Parnassus aan verminderd tarief. Anderen betalen 15 euro. De bediening gebeurt door mensen met een verminderde kans op de arbeidsmarkt. In Parnassus worden zo’n 20 mensen tewerkgesteld, die elke dag tweehonderd maaltijden aanbieden.

Parnassus steunt dus op twee pijlers: de sociale dimensie en het erfgoed. Welke doelgroepen spreekt het project daarmee aan? Sien Vleeschouwers, horecamanager bij Parnassus, legt uit.

Toeristen als – een compliment

"In onze restaurants is iedereen welkom. Dat is de boodschap die we zo breed mogelijk uitsturen. Met onze sociale restaurants creëren we een plek waar het inkomen van geen tel is. Je kan ook niet zien wie aan verminderd tarief eet en wie niet, simpelweg omdat het er niet toe doet. Iedereen samen aan tafel, zonder dat er onderscheid wordt gemaakt – dat is ons motto. Die boodschap wordt heel goed ontvangen hier in Gent, door de hele bevolking.

Het is een heel aantrekkelijk aanbod, dat zo laagdrempelig mogelijk wordt gemaakt. Zo bereiken we mensen die het niet breed hebben, en die anders nooit in zo'n uniek decor kunnen eten. Je wordt ook aan tafel bediend, dus alle dienstverlening van een restaurant is aanwezig. Dat creëert een vaste achterban van trouwe bezoekers, die bijna dagelijks komen eten.

Daaronder zijn er heel wat gepensioneerden. Zij vinden het erg makkelijk dat ze niet zelf hoeven te koken. Ook studenten zijn een interessante doelgroep, want tegenover de kerk ligt de LUCA School of Arts.

Waar nog marge zit, zijn de mensen die Gent bezoeken als toerist. Zij hebben ons nog niet helemaal ontdekt, ook al omdat we daar niet op afgestemd zijn. Onze menu's bijvoorbeeld zijn enkel in het Nederlands. Maar de dag dat toeristen de weg vinden naar Parnassus, dan zien we dat als een mooi compliment. Dat bewijst dat we goed bezig zijn."

Ook onroerend – erfgoed op je bord

Je las het hierboven al: het restaurant is gevestigd in een franciscanenkerk. Je krijgt hier dus ook onroerend erfgoed op je bord. Hoe gaat Parnassus om met dat gegeven?

"In Parnassus is er bediening aan tafel. Onze mensen zijn natuurlijk goed op de hoogte over de geschiedenis van het pand. Iemand die voor de eerste keer komt eten, stelt altijd vragen over de kerk. Dan geeft onze medewerker alle uitleg.

We stellen de kerk ook open

voor cultuur. Tijdens de Gentse feesten organiseren we hier lunchconcerten. Er vond ook al een tentoonstelling plaats met werk van de kunststudenten. De aanwezigheid van de LUCA School of Arts zorgt voor een mooie kruisbestuiving.

De grootste uitdaging is wel om de nodige renovaties uit te voeren die het gebouw operationeel houden. Zo moeten we eigenlijk het dak vernieuwen. Dat brengt natuurlijk een grote kost met zich mee."

De meerwaarde van een unieke plek

Ook duurzaamheid schrijft Parnassus hoog in het vaandel. Groenten en fruit zijn afkomstig uit de eigen bioboerderij De Loods in Aalst. Elke dag wordt er naast de dagschotel een vegetarisch alternatief aangeboden. Sien Vleeschouwers:

"Donderdag is onze vaste veggiedag. Dan wordt onze dagschotel met vlees of vis helemaal vegetarisch. En de vegetarische schotel wordt helemaal vegan. Het is een manier om duurzaamheid te promoten. We willen mensen triggeren om te ontdekken hoe lekker een vegetarische maaltijd eigenlijk is. We krijgen daarop veel positieve feedback. Ons vast cliënteel blijft niet weg op donderdag.

Een andere manier om onze impact te vergroten is het verminderen van food waste. Zo hebben we in samenwerking met Arteveldehogeschool een voedselweegschaal ingevoerd, waarop alle voedselresten worden gewogen. Zo brengen we de voedselverspilling in kaart, en proberen we mensen bewust te maken om eens een veggie of vegan maaltijd te overwegen."

Een sociaal restaurant in een erfgoedcontext, hoeft dat echt? Tilt het unieke kader het werk naar een ander niveau? De horecamanager van Parnassus is overtuigd van wel.

"Je eet hier op een unieke locatie, en dat heeft een enorme meerwaarde. Een groot deel van onze klanten komen niet veel in contact met erfgoedlocaties. Zij krijgen via ons restaurant de kans om te genieten van een stuk cultuur."

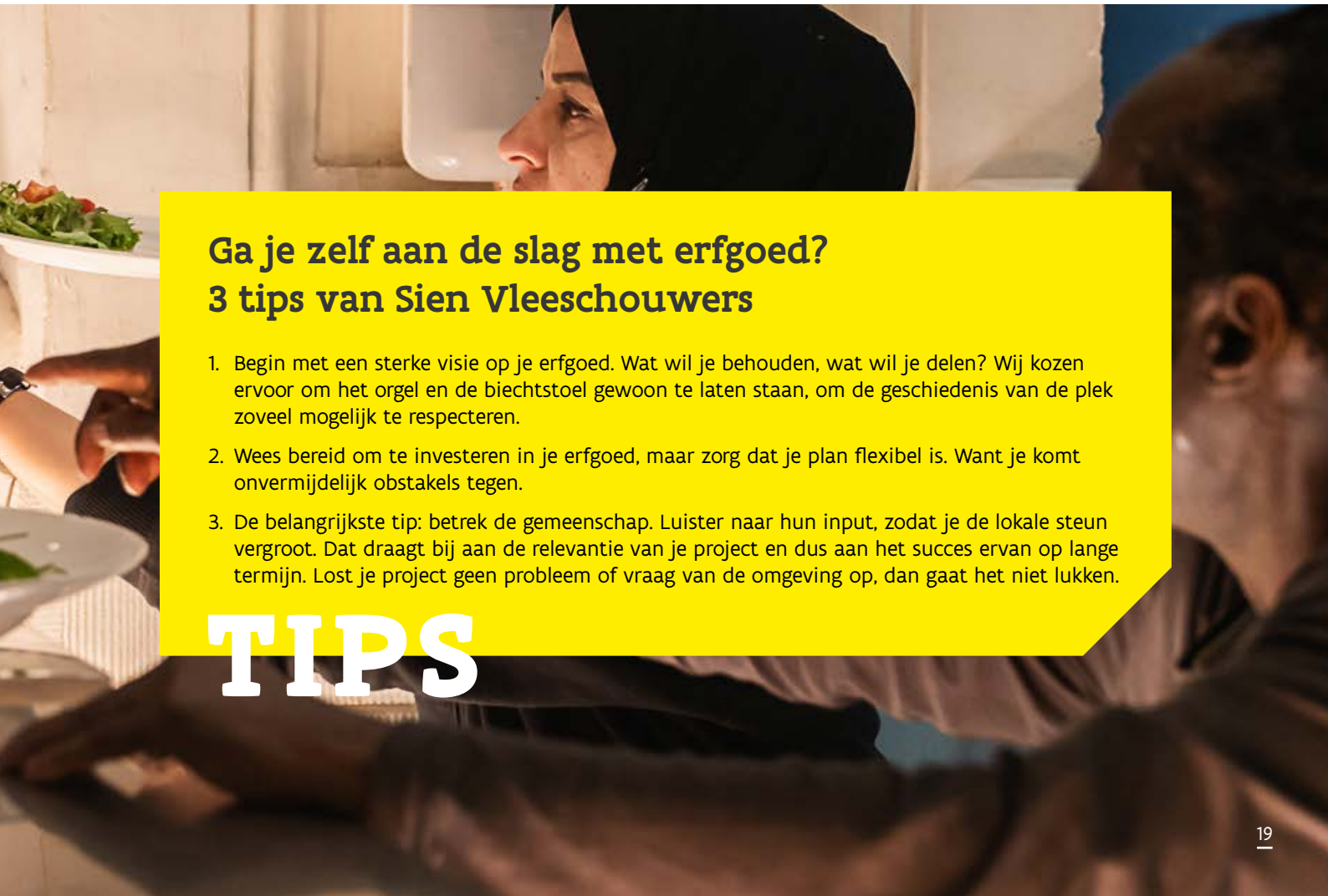

Ga je zelf aan de slag met erfgoed? 3 tips van Sien Vleeschouwers

1. Begin met een sterke visie op je erfgoed. Wat wil je behouden, wat wil je delen? Wij kozen ervoor om het orgel en de biechtstoel gewoon te laten staan, om de geschiedenis van de plek zoveel mogelijk te respecteren.
2. Wees bereid om te investeren in je erfgoed, maar zorg dat je plan flexibel is. Want je komt onvermijdelijk obstakels tegen.
3. De belangrijkste tip: betrek de gemeenschap. Luister naar hun input, zodat je de lokale steun vergroot. Dat draagt bij aan de relevantie van je project en dus aan het succes ervan op lange termijn. Lost je project geen probleem of vraag van de omgeving op, dan gaat het niet lukken.

TIPS

restaurant

“WE MOETEN VERBINDEN IN PLAATS VAN SCHEIDEN”

DE HEILIGE MAGDALENAKERK ALS ONROEREND ERFGOED VOOR IEDEREEN

KOEN DEKORTE
Coördinator YOT

Wil dit boekje inspiratie bieden, dan mag de Heilige Magdalenakerk niet ontbreken. Dit project ontwikkelt erfgoed met het volste respect voor de ziel van de plek, en vult daarom als geen ander het thema in van het voorbije congres. De kerk in de Brugse Gentpoortwijk is zelfs erkend als Flanders Heritage Venue, waardoor ze deel uitmaakt van een exclusief netwerk van conferentielocaties, gevestigd in historisch erfgoed.

De Heilige Magdalenakerk wordt uitgebaat door de denktank YOT, een lab voor levensbeschouwing en ruimte voor perspectief. Deze vzw ontstond in 2002, toen Brugge de culturele hoofdstad was van Europa, op initiatief van een groep gelovigen. Hun uitgangspunt: hoe kunnen wij de Heilige Magdalenakerk, waar pilaren in de weg staan en allerlei problemen opduiken, herinrichten tot een spirituele ruimte voor een breed publiek?

Dat was toen nog spectaculair nieuws, dat zelfs het VRT-journaal haalde, herinnert Koen Dekorte zich. Volgens de coördinator heeft YOT twee grote focussen met de Heilige Magdalenakerk.

Op het moment dat niets – moet, kan er van alles

"Ten eerste denken wij inhoudelijk na over de toekomst van religieus erfgoed, zowel materieel – het kerkgebouw zelf – als immaterieel. Dat laatste gaat dan over de ontsluiting van het joods-christelijke denken. Dat is volgens mij een enorme schat, voor de toekomst en voor de mensheid. Het gaat per slot van rekening over een belangrijke spirituele traditie. Maar die ontsluiting hapert aan alle kanten, en met dat probleem gaan wij aan de slag.

Die andere focus is de toekomst van het kerkgebouw. Hoe kunnen we dit immaterieel erfgoed ontsluiten voor een breder publiek, met respect voor de traditie maar zonder missionaire ambities? Want je kan mensen ook inspireren in plaats van bekeren. Op het moment dat niets moet, kan er van alles. Daarom is onze quote "er kan meer in een kerk dan je denkt". Er is meer verbinding met het christelijke erfgoed dan je op het eerste gezicht denkt.

Daarvoor zijn we in de leer gegaan bij Gabriel Ringlet, een katholiek priester uit Wallonië, die de uitvaart verzorgde van Julie en Melissa. Hij organiseert Ecole des Rites, een tweedaagse vorming die bewust vertrekt vanuit een pluralistische invalshoek. Wij willen de Heilige Magdalenakerk vanuit diezelfde pluralistische houding en dezelfde methodiek ontsluiten voor het Nederlandstalige gebied."

Een plek waar je – kan stilvallen

Ontsluiten doe je met een bepaald publiek voor ogen. Voor YOT en de Heilige Magdalenakerk is die doelgroep wel heel bijzonder, aldus Koen Dekorte.

"We hebben die doelgroep in 2002 omschreven, en dat kwam ongeveer neer op: iedereen. We richten ons tot de spirituele meerwaardezoeker, tot de Vlaamse kerkprovincie, tot mensen die nog actief zijn binnen de kerk en een inspiratieplek zoeken om ideeën op te doen. Alles wat wij voorstellen is beschikbaar voor iedereen.

© Katrijn

Die diverse doelgroep zorgt er natuurlijk voor dat ons project zelf ook heel divers wordt. Sommigen vinden dat vervelend, maar ik beschouw dat als een rijkdom. Een kerkgebouw is een publieke ruimte, die richt zich op de volledige gemeenschap. Wij kunnen dus niet focussen op een bepaalde doelgroep. We proberen wel bepaalde groepen, die niet aan de bak komen in onze samenleving, te versterken. Daarom vind ik dat een kerkgebouw nooit betalend mag zijn. Het is onroerend erfgoed dat behoort tot alle mensen.

De kerk is ook niet ontwijd. Veel mensen denken dat, omdat er geen altaar of kerkstoelen meer staan. Maar het is niet omdat er een schommel hangt en een koffiebar aanwezig is, dat het geen sacrale ruimte kan zijn. Als het van mij afhangt, dan wordt de kerk nooit ontwijd. Er zijn te weinig sacrale ruimtes, we hebben er zo'n nood aan in de samenleving. Aan plekken waar je de zinvraag kan stellen. Waar je kan stilvallen. Waar geen camera's staan. En waar je niet moet betalen.

Toch zijn we bezig aan een soort uitverkoop van dat erfgoed. Klassiek in die herbestemming is het bouwen van muren in de kerken. De parochie krijgt een stukje in het koor en het andere stuk is voor de rest van de gemeenschap. Die opdeling is puur functioneel, en vloekt met de intentie van het gebouw. Een kerk heeft een verbindende functie, er worden al genoeg muren gebouwd, niet alleen aan de grens met Mexico.

Die opsplitsing komt voort uit het klassieke neoplatoons denken, dat een onderscheid maakt tussen lichaam en geest en dus ook tussen het profane en het seculiere. De Bijbelse grondintuities gaan daar net tegenin, die leren ons dat het sacrale altijd via het wereldse gaat. "Er is geen heil buiten de wereld" zei pater Schillebeeckx in de jaren tachtig. Dat is een centrale quote in mijn denken. Het is met de wereld dat we het moeten doen.

Maar ik begrijp wel waarom het gebeurt. Ik begrijp de kerkelijke reflex, en ik begrijp dat de burgerlijke overheid dat duidelijk wil scheiden. Maar dat is een polariserende visie die volgens mij achterhaald is. Dit is niet de manier waarop wij de grote uitdagingen moeten aanpakken. We moeten verbinden in plaats van scheiden."

— Ecokerk sinds 2017

Spiritualiteit rijmt op duurzaamheid. Ook op dat vlak is de Heilige Magdalenakerk een trendsetter. Het aantal duurzame initiatieven is haast niet te tellen.

"Wij zijn een ecokerk sinds 2017. Er hangt slimme led verlichting, verwarmen gebeurt zonder fossiele brandstoffen maar met infrarood lange golf. We recupereren hemelwater. Het teveel aan dat water schenken we aan de stad, die het water uit onze putten gebruikt om de bloemen op straat water te geven. We maken ook deel uit van een educatief project rond het duurzaam gebruik van hemelwater en leidingwater.

Samen met de stad werken we aan het klimaatplan van het Gentpoortkwartier. We stellen onze ruimtes ter beschikking van de klimaatcoach. We brengen mensen samen tijdens het Klimaatfestival. De kerk is onderdeel van innovatieve studies van de UGent rond warmterecuperatie en het doorgeven van restwarmte aan de omgeving. Samen met hun ingenieurs onderzoeken we hoe de warmte op zolder in de zomer kan gerecupereerd worden in de winter. Dat zijn pilootstudies rond nieuwe technieken.

En nog eentje om af te sluiten: in onze zomerbar gebruiken wij zoveel mogelijk korte keten en duurzame producten, waarbij zo weinig mogelijk wordt weggeworpen."

Je vindt iets — dat je niet zoekt

Het project van YOT slaat aan. De Heilige Magdalenakerk is de drukst bezochte secundaire kerk in de Brugse binnenstad, terwijl het kunsthistorisch zeker niet de mooiste of meest waardevolle kerk betreft. Het aantal bezoekers stijgt met 2.000 per jaar, en dat nu al 7 jaar na elkaar. De coördinator ziet één cruciale factor als sleutel tot het succes.

"Het belangrijkste woord is:

inspiratie. Mensen zijn op zoek naar inspiratie om hun leven op de rails te houden. Je kunt dat zingeving noemen, levensbeschouwing of spiritualiteit. Maar veel van die woorden zijn beladen. Het woord inspiratie is neutraler. Het werkt om mensen op een ongedwongen manier inspiratie, kwaliteit en verdieping aan te bieden. De vraag is massaal.

Veel mensen binnen de kerk, die bezig zijn met inspiratie, zitten in een kader dat minder aansluit bij de tijdsgeest. Bij YOT vragen wij ons af hoe de mensen van vandaag in elkaar zitten. Hoe kunnen wij een bijdrage bieden aan hun spirituele welzijn? Iets waarmee ze aan de slag kunnen zodra ze de kerk buiten stappen.

En die bijdrage kan heel breed zijn. We bieden een grote diversiteit aan, die je niet allemaal tegelijkertijd kan ontdekken. Of je door iets wordt aangesproken, hangt af van het het moment. Daarom is "serendipity" één van de twaalf basiswoorden die in ons portaal geschreven staan. Je vindt iets dat je niet zoekt. Voor veel mensen werkt die ervaring heel bevrijdend."

Waarom je slow metal concert – hier welkom is

"Daarom noem ik de kerk ook graag een plek van ongerichte aandacht. In een museum is er gerichte aandacht: je richt je aandacht op de objecten die tentoongesteld staan. Maar in de kerk reist het oog rond. Het gebouw verandert continu – door de lichtinval, door de aanwezigheid van steeds andere mensen. De aandacht is er al, en moet niet gefocust worden op een specifiek item of topic. Dat maakt voor een groot deel de aantrekkingskracht uit van de kerk.

En die aantrekkingskracht is groot. Elke week krijgen wij meerdere aanvragen voor het gebruik van de kerk. Bij de goedkeuring ervan kijken we vooral naar de intentie van de persoon, en niet naar de activiteit op zich. Als dat laatste je criterium is, dan blijf je zitten in klassieke concerten en lezingen. Kijk je naar de intentie, dan kan je veel verder gaan. Wil je in de kerk een slow metal concert organiseren? De tango dansen? Als het jouw intentie is om het leven intenser te beleven, dan ben je welkom in de kerk. Want jouw intentie zit juist, en sluit aan bij deze van het gebouw.

Maar het kan ook om een heel kleine activiteit gaan. Een man wiens vrouw vorig jaar was overleden wou samen met zijn kinderen een momentje in de kerk. Dan open ik de kerk op een avond alleen voor hen. Je kan niet geloven hoe dankbaar de mensen zijn, om de monumentaliteit en de kracht van dat gebouw te ervaren met hun gezin.

Ik vraag mij dan af: waarom krijgen we die vraag niet vaker? De kerk staat 's avonds toch leeg. Wellicht denken de mensen dat het niet mag of niet kan. Maar ik wil die vraag stimuleren, want een kerk doet iets met mensen. Dat is het unieke potentieel van zo'n gebouw."

TIPS

Ga je zelf aan de slag met erfgoed? 3 tips van Koen Dekorte

1. Hanteer de skills van een ondernemer. Daarmee bedoel ik niet alleen het budget om zelfvoorzienend te worden, maar vooral de houding van een ondernemer die berekende risico's neemt, durf aan de dag legt en marktonderzoek doet.
2. Respecteer de ziel van je plek. Hou zowel het materiële als het immateriële erfgoed in stand met respect voor het karakter en de geschiedenis van de locatie. Benadruk inspiratie en spiritualiteit, eerder dan functionaliteit.
3. Sta open voor een breed scala aan activiteiten en evenementen. Baseer je beoordeling niet op de activiteit zelf, maar op de intenties van de organisatoren. Dat maakt een grote variëteit aan evenementen mogelijk, waardoor je een bredere doelgroep aantrekt.

“DE ONTSLUITING VAN FUNERAIR ERFGOED IS EEN VORM VAN GEESTELIJKE GEZONDHEIDSZORG”

WELK ANTWOORD BIEDT ERFGOED OP DE GROTE LEVENSVRAAG?

TAMARA INGELS
consulent funerair erfgoed

Dat Tamara Ingels de vreemde eend is in de bijt van dit inspiratieboekje, merk je al aan haar professionele parcours. Zij heeft een doctoraat in de kunstwetenschappen en archeologie, werkte een tijdje in de museumwereld om vervolgens zelfstandige te worden in de erfgoedsector. De reden? Om het in haar eigen woorden te zeggen: “*ik werd gebeten door de dood. Door alles wat te maken heeft met de manier waarop mensen omgaan met die grote vraag in het leven.*”

Als zelfstandig consulente rond funerair erfgoed draagt Tamara vele petjes. Zij adviseert overheden, erfgoedinstellingen en musea, werkt samen met een archeoloog, een historicus, een plantendeskundige, een bioloog en een landschapsarchitect. In haar dagelijkse werk vinkt zij het vakje af van zowel onroerend, roerend als immaterieel erfgoed.

Vraag je je nog steeds af waarmee Tamara bezig is? Je bent niet alleen. De vraag dook zo vaak op, dat zij er een boek over schreef: “*Memento Mori. De begraafplaats als educatieve ruimte*”.

Het ruimere kader van funerair erfgoed

"Dat allereerste boek is ontstaan vanuit frustratie. Niemand begreep wat ik deed. Rondleiden op een begraafplaats, bestaat daar een methodiek voor? Heeft dat een educatief aspect? Kan ik dat interactief maken? Hoe ga ik om met gevoelige punten, met verschillende levensbeschouwelijke visies? Zo ontstond het boek rond de begraafplaats als educatieve ruimte.

Educatie is de eerste stap naar ontsluiting van het funerair erfgoed. Bij elke begraafplaats zijn er scholen in de buurt. Laat ons met die jeugd werken, in het kader van burgerschapseducatie, interlevensbeschouwelijke educatie en dialoog. Vorig jaar heb ik 700 jongeren uit Antwerpen en daarbuiten meegenomen op zo'n interlevensbeschouwelijke wandelingen. Samen denken we na over de grote vragen. De antwoorden die komen zijn allemaal verschillend, want de scholen zijn een toonbeeld van superdiversiteit.

Het is een boeiend thema om mee aan de slag te gaan bij jongeren. Mensen hebben dat nodig. Funerair erfgoed reikt ons een groter kader aan. Het vertelt ons dat we niet alleen zijn met onze vragen over de dood. Elke generatie die ons vooraf ging, worstelde daarmee. Meestal kijken mensen rechtstreeks in de spiegel, en zien zij alleen hun eigen dood. Maar kijk je via dat grotere kader in de spiegel, dan zie je een ander beeld. Dat helpt om de dood bespreekbaar te maken, om de taal te leren van afscheid, verlies en rouw. In de Angelsaksische landen heet dit death education, maar ik spreek liever over levenseducatie. Het leert jou de vaardigheden om met twee voeten in het leven te staan. Het accepteren van de dood hoort daarbij, en erfgoed is daarvoor een dankbaar instrument. Het is onmisbaar in het kader van die levenseducatie. In feite is ontsluiting van funerair erfgoed een vorm van geestelijke gezondheidszorg.

Een begraafplaats ontsluiten is veel moeilijker dan bijvoorbeeld een museum ontsluiten. Je zit met de thematiek van de dood, waar veel taboes rond gelden. Je moet rekening houden met ongeschreven wetten en regels die per gemeenschap verschillen. Er is dus veel onzichtbaar op een begraafplaats, waar je bij de ontsluiting moet op letten. Dat maakt het moeilijk, maar interessant."

Vier generaties uitgewist

Erfgoed ontsluiten is vragen stellen. Waarom wil je iets bewaren? Hoe zet je het in? Voor wie? Wat bewaar je? Bij die laatste vraag durven we al eens de verkeerde keuzes maken, vindt de funerair consulente.

"Bij het bewaren van funerair erfgoed wordt ons grondwettelijk principe van gelijkheid zwaar geschonden. Wij hebben de neiging om het meest monumentale graf te bewaren. Maar Jan met de pet moet ook vertegenwoordigd worden in het erfgoed. Dat is nodig om het verhaal te kunnen vertellen van de gewone burger, waarmee mensen zich makkelijker associëren. Die persoon had dezelfde problemen als wij, hetzelfde verdriet om te verwerken. Dat verhaal moeten we ook kunnen vertellen.

We moeten het erfgoed intergenerationeler beheren. Nu selecteren we het opvallende erfgoed uit de 19de eeuw, we vegen de padenstructuren weg, leggen een lapidarium aan en de rest steken we in het groen. Maar zo heb je vier generaties gewoon uitgewist. Waar is de begraafplaats die mijn ouders, grootouders en overgrootouders gekend hebben? Je mag de gewoontes en gebruiken van die generaties, die weerspiegeld worden in hun begraafplaats, toch niet uitwissen?"

De opvoeding van de bezoeker van de plek

Ontsluiten van begraafplaatsen heeft ook een keerzijde, waarvan Père Lachaise in Parijs het bekendste voorbeeld is. Als je erfgoed een toeristische trekpleister wordt, hoe bewaar je dan het eigen karakter? Volgens Tamara Ingels is dat een heel moeilijke balans.

"Ik schreef in mijn Memonto Mori boek al over het probleem van voyeurisme, dat opduikt op alle begraafplaatsen met ereperken. Onze gidsen merken dat bijvoorbeeld ook op het Schoonselhof, waar artiesten liggen als Bob Davidse en La Esterella. De rondleiding begint, de groep

komt aan dat ereperk en hop: je mensen zijn een kwartier lang verdwenen. Iedereen gaat aan de graven staan en je rondleiding is om zeep. Het kost dan veel moeite om iedereen weer op sleeptouw te nemen.

Toch kan toerisme ook positief werken, bijvoorbeeld als hefboom bij een stadsbestuur of gemeentebestuur. Zij beseffen dat niet alleen de eigen burgers ermee begaan zijn, maar dat er mensen van buitenaf naar het erfgoed komen kijken, en dat het dus aandacht moet krijgen. Maar we moeten de bezoekers opvoeden, zodat zij nooit vergeten wat de primaire functie is van de plek: begraven, rouwen, afscheid nemen."

TIPS

Ga je zelf aan de slag met erfgoed? 3 tips van Tamara Ingels

1. Durf ondernemen. Leg je hart en ziel in je project. Ons erfgoed heeft mensen nodig met passie. Ik ben altijd ongelooflijk gedreven en gepassioneerd. Dat trekt mensen over de streep.
2. Wees innovatief. Ontwikkel iets dat niemand anders durft. Innovatie is een garantie op voortbestaan, wanneer het mes van de besparingen door de budgetten snijdt.
3. Schrijf een boek over je project. Dat zet jou onuitwisbaar op de kaart, en helpt zo om je doel te bereiken. "Memento Mori" is intussen uitgegroeid tot een reeks van drie boeken, en elk boek brengt iets nieuws.

Een boek illustreert ook het belang van samenwerken. Dat moet het erfgoedveld nog leren, zeker wanneer lokale geschiedkundige verenigingen niet geneigd zijn om hun kennis te delen. Een boek is altijd een samenwerking tussen meerdere auteurs, dus we teach what we preach.

Heb je nog een vraagje over de inhoud van deze brochure of over Bestemming Erfgoed?

Contacteer gerust een van de deelnemende organisaties. Zij helpen jou graag verder.

TOERISME **VLAANDEREN**

Agentschap **Onroerend Erfgoed**

COLOFON

VERANTWOORDELIJKE UITGEVER
Peter De Wilde, Toerisme Vlaanderen, Grasmarkt 61, 1000 Brussel

WETTELIJK DEPOT
D/2024/5635/52

COPYRIGHTS
Toerisme Vlaanderen, Christophe Vander Eecken - Imagestories, Landbouwleven - Le Sillon Belge 1936, Dries Theuwissen, CERA, Toerisme Limburg, Stad Gent, Katrijn D'Hondt en Isaac Ponseele.

Alle rechten voorbehouden. Behoudens de uitdrukkelijk bij wet bepaalde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand of openbaar gemaakt, op welk wijze ook, zonder de voorafgaande en schriftelijke toestemming van de uitgever.

TOERISME
VLAANDEREN

Agentschap
Onroerend Erfgoed